

Bartoszewicz, Henryk

Polsko-sowiecka umowa repatriacyjna z 6 lipca 1945 r.

Przegląd Historyczny 87/3, 563-578

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Polsko-sowiecka umowa repatriacyjna z 6 lipca 1945 r.

Zmiany granic państwowych, przemiany ekonomiczne, polityczne i ideologiczne, jakie następowały zarówno w trakcie wojny, jak i po jej zakończeniu, potęgowały zjawisko przemieszczania się ludności. Procesy migracyjne w największym stopniu, objęły naród polski. Ze względu na przemiany polityczne i ustrojowe, jakie nastąpiły w Polsce po II wojnie światowej, znaczna część obywateli polskich, którzy w wyniku działań wojennych znaleźli się poza krajem, nie wróciła do niego. Jednak większość deklarowała chęć powrotu i wzięła udział w procesie migracji po zakończeniu wojny.

Niektórzy z badaczy migracji ludności polskiej w latach czterdziestych XX w., przez pojęcie repatriacji rozumieją całość procesu migracyjnego obejmującego powrót do kraju wszystkich Polaków, którzy znaleźli się poza jego granicami, bez względu na okoliczności temu towarzyszące¹. Nie wydaje się to słuszne. Przeciwstawiają się takiej definicji repatriacji historycy badający problemy migracyjne². Problem rozróżnienia repatriacji ludności polskiej, która w wyniku działań wojennych i zjawisk im towarzyszących znalazła się czasowo poza granicami kraju, od przesiedlenia ludności, która znalazła się poza krajem w wyniku zmiany granic państwowych, jest szczególnie ważny przy omawianiu zagadnienia powrotu do Polski jej obywateli z terytorium Związku Sowieckiego.

Pomimo, że w badaniach nad problemem powrotu Polaków z ZSRR po II wojnie światowej wiele trudności sprawia rozdzielenie zagadnienia repatriacji ludności polskiej na podstawie umowy repatriacyjnej od przesiedlenia na podstawie porozumień zawartych przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego z władzami republik sowieckich Ukrainy, Białorusi i Litwy, to jednak te zjawiska należy traktować jako odmienny typ migracji³.

---

¹ W. Skowron, *Powojenne ruchy migracyjne w Polsce*, I Sesja Rady Naukowej dla zagadnień Ziem Odzyskanych, z. 3, Kraków 1945; H. Kopeć, *Zjawiska demograficzne towarzyszące zmianom granic Polski*, II Sesja Rady Naukowej dla zagadnień Ziem Odzyskanych, z. I, Warszawa 1946, s. 7-70; J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*, Warszawa 1987.

² K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (Studium historyczne)*, Wrocław 1974, s. 12-16, 225-229.

³ Umowy o wzajemnej wymianie ludności między PKWN a republikanami Ukrainy i Białorusi zostały podpisane 9 września 1944, a między PKWN a republiką sowiecką Litwy 22 września 1944. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* [dalej: DMHSPR] t. VIII: (styczeń 1944 — grudzień 1945), Warszawa 1974, s. 221-227.

W dziejach powrotu ludności polskiej z terytorium państwa sowieckiego w latach 1944-1947 można wydzielić kilka etapów: powrót w oddziałach Wojska Polskiego, wyjazdy indywidualne, na podstawie wiz udzielanych przez władze ZSRR w okresie od lipca 1944 do czerwca 1945 r., przesiedlenie ludności polskiej na mocy porozumień między PKWN a trzema republikami sowieckimi oraz repatriacja ludności polskiej z terytorium ZSRR na mocy polsko-sowieckiej umowy repatriacyjnej.

Rokowania polsko-sowieckie na temat powrotu do kraju obywateli polskich z ZSRR toczyły się od połowy 1944 r. W czasie pertraktacji wyłoniło się wiele trudności. Władze sowieckie uważały obywateli polskich zamieszkałych na terenie ziem wschodnich Rzeczypospolitej, anektowanych przez ZSRR po 17 września 1939, za obywateli sowieckich, zgodnie z dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 29 listopada 1939 o nabyciu obywatelstwa sowieckiego przez mieszkańców ziem włączonych do republik sowieckich Ukrainy i Białorusi i analogicznym dekretem z 7 września 1940, dotyczącym ziem włączonych do republiki sowieckiej Litwy. Osoby nie objęte tymi dekretemi mogły repatriować się w trybie indywidualnym za zgodą Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR⁴. Decyzja Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 22 czerwca 1944 stanowiła częściowe odstępstwo od dekretu z 29 listopada 1939. Na podstawie tego postanowienia, obywatele sowieccy narodowości polskiej, biorący aktywny udział w walce o wyzwolenie Polski spod okupacji niemieckiej, uzyskali prawo zmiany obywatelstwa na polskie⁵. Uzupełnieniem tej decyzji był dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 14 lipca 1944, mocą którego zostali objęci obywatele sowieccy narodowości polskiej zamieszkujący tereny wschodnie Rzeczypospolitej przyłączone do Litwy⁶.

Negocjacje między PKWN a władzami ZSRR na temat repatriacji osób narodowości polskiej, nie objętych umowami przesiedleniowymi, były kontynuowane w okresie września-listopada 1944 r. Strona sowiecka nie chciała wyrazić zgody na opcję wszystkich obywateli sowieckich narodowości polskiej i żydowskiej, którzy przed 17 września 1939 mieli obywatelstwo polskie. W listopadzie 1944 r. zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych Andriej Wyszyński poinformował przedstawiciela PKWN w Moskwie Stefana Jędrychowskiego, że władze sowieckie wyraziły zgodę na składanie podań o opcję. Wyszyński zapewnił Jędrychowskiego, że wszyscy, którzy złożą odpowiednie dokumenty, będą traktowani jako obywatele polscy⁷.

Problem stworzenia podstaw prawnych repatriacji obywateli polskich nie został rozstrzygnięty w 1944 r. Pertraktacje były kontynuowane w pierwszej połowie 1945 r. Punktem spornym był przede wszystkim zakres umowy, to znaczy problem, którzy spośród obywateli sowieckich narodowości polskiej powinni uzyskać prawo opcji oraz sprawa powrotu do kraju obywateli polskich więzionych w różnego rodzaju miejscach odosobnienia⁸.

Rokowania polsko-sowieckie zostały sfinalizowane 6 lipca 1945 podpisaniem przez wiceministrów spraw zagranicznych Polski — Zygmunta Modzelewskiego

⁴ Archiwum Prywatne Edwarda Osóbki-Morawskiego [dalej: APEOM], Protokoły posiedzeń Rady Ministrów z lat 1944-1947 [dalej: PPRM], Protokół Posiedzenia PKWN, 22 listopada 1945: Sprawozdanie Stefana Jędrychowskiego.

⁵ DMHSPR t. VIII, s. 118-119: Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, 22 czerwca 1944.

⁶ DMHSPR t. VIII, s. 131: Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, 14 lipca 1944.

⁷ APEOM, PPRM: Sprawozdanie S. Jędrychowskiego, 22 listopada 1944.

⁸ APEOM, PPRM: Protokół posiedzenia Rady Ministrów, 28 czerwca 1945.

i ZSRR — Andrieja Wyszyńskiego umowy o prawie zmiany obywatelstwa sowieckiego i ewakuacji osób narodowości polskiej i żydowskiej zamieszkałych w ZSRR oraz prawie zmiany obywatelstwa polskiego osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej, zamieszkałych na terytorium Polski i ewakuacji ich do ZSRR⁹.

Umowa, pomimo długotrwałych negocjacji poprzedzających jej podpisanie, nie rozstrzygnęła wszystkich podstawowych problemów związanych z przygotowaniem i przeprowadzeniem repatriacji ludności polskiej ze Związku Sowieckiego. Prawo opcji w rzeczywistości otrzymały tylko osoby narodowości polskiej i żydowskiej posiadające obywatelstwo polskie przed 17 września 1939 oraz obywatele sowieccy narodowości polskiej, którzy uzyskali prawo do zmiany obywatelstwa na mocy dekretów Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 22 czerwca i 14 lipca 1944. Artykuł V umowy podkreślał dobrowolność repatriacji¹⁰.

Kwestię repatriacji ludności polskiej z ziem wschodnich Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR regulowały, zgodnie z protokołem podpisanym łącznie z umową 6 lipca 1945, porozumienia z września 1944 r.¹¹ Umowa nie rozstrzygała natomiast problemu repatriacji Polaków, obywateli sowieckich mieszkających przed 1 września w Estonii, Łotwie i Besarabii. 17 października 1945 rząd polski wystąpił z propozycją zawarcia umów repatriacyjnych z władzami republik sowieckich Łotwy, Estonii i Mołdawii¹².

Umowa polsko-sowiecka zawierała postanowienia, które w znacznym stopniu utrudniały proces repatriacji ludności polskiej. Dotyczyło to przede wszystkim kwestii opcji. Władze polskie uważały, że obowiązek opcji przewidziany w artykule VI umowy nie odnosi się do obywateli narodowości polskiej i żydowskiej, którzy w czasie wojny otrzymali paszporty sowieckie, jeśli w chwili podpisania porozumienia przebywali poza granicami ZSRR. Strona sowiecka natomiast zgodnie z artykułem VI mówiącym, że „osoby mające prawo zmiany obywatelstwa zgodnie z artykułem I, znajdujące się w chwili podpisania umowy na terytorium Polski, albo terytorium innych państw, mogą zwrócić się w terminie do 1 listopada 1945 r. z podaniem o zmianę obywatelstwa ZSRR do Komisji Rady Najwyższej ZSRR do spraw przyjęcia i zmiany obywatelstwa ZSRR przez konsulaty i ambasady ZSRR stosownie do ich pobytu”, domagała się powrotu do Związku Sowieckiego osób nie mogących udokumentować swojej narodowości polskiej¹³.

Procedura opcji przewidziana w umowie stwarzała niebezpieczeństwo wyłonienia się trudności i nieporozumień w trakcie jej realizacji. Strona polska pragnęła temu zapobiec i 8 października 1945 wystąpiła wobec ZSRR z propozycją korekty artykułu VI umowy. W myśl projektu polskiego MSZ, osoby narodowości polskiej i żydowskiej mające prawo zmiany obywatelstwa sowieckiego, a przebywające poza granicami Związku Sowieckiego, winny zwrócić się do przedstawicielstwa dyplomatycznego ZSRR w danym kraju w celu utrzymania obywatelstwa sowieckiego. Natomiast osoby, które nie podejmą odpowiednich starań uzyskają obywatelstwo polskie¹⁴.

⁹ Tekst umowy DMHSPR t. VIII, s. 500-502.

¹⁰ Tamże, artykuł I i V.

¹¹ Tekst protokołu do umowy DMHSPR t. VIII, s. 502-504.

¹² Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych [dalej: AMSZ], zespół 6, t. 461, k. 60: Nota MSZ RP do ambasady ZSRR w Warszawie, 17 września 1945.

¹³ K. K e r s t e n, op. cit., s. 99-100.

¹⁴ AMSZ, z. 6, t. 461, k. 29-30: Nota MSZ RP do ambasady ZSRR w Warszawie, 8 października 1945.

Wykonanie umowy repatriacyjnej powierzono Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej. Komisja miała składać się z sześciu członków wyznaczonych przez rząd Polski i ZSRR, po trzech członków z każdej strony. Zadanie postawione przed Komisją było bardzo trudne, spotęgowane brakiem w tekście umowy precyzyjnych sformułowań dotyczących ustalenia narodowości i procedury opcji. W chwili podpisania umowy nie rozwiązany pozostawał problem ponad 100 tys. byłych obywatele polskich przebywających w ZSRR, którzy nie mieli żadnych dowodów przynależności do narodowości polskiej¹⁵. Wszystkie problemy nie rozwiązane umową 6 lipca 1945 wpłynęły na tok prac Komisji i na przebieg repatriacji ludności polskiej z terytorium Związku Sowieckiego.

Realizacja tej umowy stanowiła jeden z najistotniejszych elementów w polityce repatriacyjnej polskiego Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, ponieważ na terytorium ZSRR, według szacunków Państwowego Urzędu Repatriacyjnego z 8 czerwca 1945, znajdowało się 750 tys. obywateli polskich, którzy powinni mieć prawo skorzystania z polsko-sowieckiej umowy repatriacyjnej. Większa liczba Polaków w tym czasie przebywała tylko na terenie Niemiec i Austrii — 2 mln 450 tys. osób¹⁶.

Na mocy artykułu VIII umowy została powołana Polsko-Sowiecka Komisja Mieszana, z siedzibą w Moskwie, której powierzono sporządzenie list osób wyjeżdżających i organizację wyjazdu z ZSRR do Polski i z Polski do ZSRR. Komisja składała się z sześciu członków wyznaczonych przez rządy Polski i Związku Sowieckiego, po trzech z każdej strony. W skład Komisji ze strony polskiej weszli: Henryk Wolpe — przewodniczący oraz członkowie: Aleksander Juszkiewicz i Irena Kuczyńska. Władze ZSRR mianowały delegację w składzie: Aleksander M. Aleksandrow, T.A. Prokofiew oraz I.W. Antipow. Obok członków delegacji w posiedzeniach brali udział sekretarze obydwu delegacji oraz doradcy i eksperci. Ze strony polskiej w posiedzeniach uczestniczył stały przedstawiciel Związku Patriotów Polskich¹⁷.

W okresie od 21 lipca do 30 sierpnia 1945 odbyły się cztery posiedzenia Komisji, a dwa następne we wrześniu 1945 r. Pierwsze trzy miesiące pracy Komisji (21 lipca — 21 września 1945) ujawniły wiele problemów, których nie rozwiązywała umowa z 6 lipca 1945. Przedmiotem obrad w tym okresie było przygotowanie opcji. Władze sowieckie opracowały ankietę opcyjną oraz wydały instrukcję o charakterze wewnątrzurzędowym, przewidującą szereg formalności niezbędnych do uzyskania zwolnienia z obywatelstwa sowieckiego. Instrukcja przewidywała między innymi konieczność udowodnienia dokumentami obywatelstwa polskiego do 1939 r.¹⁸ Strona polska, po zapoznaniu się z tekstem ankiety oraz instrukcji, przedłożyła delegacji sowieckiej swoje uwagi. Wychodząc z założenia, że większość wychodźstwa polskiego w ZSRR (70-80%) nie miała wymaganych dokumen-

¹⁵ M. Naszkowski, *Paryż-Moskwa. Wspomnienia dyplomaty (1945-1950)*, Warszawa 1986, s. 191.

¹⁶ K. Kersten, op. cit., s. 62-63.

¹⁷ AMSZ, z. 6, t. 461, k. 58-59. Sprawozdanie H. Wolpego złożone ministrowi spraw zagranicznych Wincentemu Rzymowskiemu, 26 września 1945; Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Generalny Pełnomocnik Rządu do spraw Repatriacji [dalej: Gen. Pełn. ds. Rep.], t. 4, s. 1-9; Sprawozdanie H. Wolpego złożone pełnomocnikowi rządu do spraw repatriacji Władysławowi Wolskiemu, 3 lutego 1946.

¹⁸ AMSZ, z. 6, t. 461, k. 58-59; Sprawozdanie H. Wolpego dla W. Rzymowskiego, 26 września 1945.

tów, delegacja polska wysunęła propozycję przesłuchiwania w takich przypadkach optantów przez miejscowe władze administracyjne z udziałem przedstawicieli Związku Patriotów Polskich, względnie wydanie przez ZPP odpowiednich zaświadczeń. Wolpe zaproponował ponadto, aby obie strony wyznały swoich pełnomocników w terenie, których zadaniem byłoby wyjaśnienie osobom ubiegającym się o powrót do kraju trybu opcji¹⁹.

Propozycje polskie nie zostały przyjęte przez stronę sowiecką. Aleksandrow negatywnie odniósł się do wniosku o natychmiastowe wyznaczenie pełnomocników obu stron w terenie. Delegacja sowiecka w Komisji Mieszanej argumentowała swoje stanowisko tym, że pełnomocnicy powołani zostali do spraw repatriacji a nie opcji i powinni przystąpić do pracy po zakończeniu akcji opcyjnej. Nie przyjęła także postulatu w sprawie przesłuchań przez władze sowieckie z udziałem przedstawicieli ZPP optantów nie mających dokumentów. Na jednym z posiedzeń Komisji Aleksandrow oświadczył, że sprawa opcji jest wewnętrzną sprawą ZSRR i zostanie rozstrzygnięta przez władze sowieckie we własnym zakresie. Strona sowiecka jedynie udzieliła zapewnienia ustnego, że jeśli władze ZSRR będą wiedziały o obywatelstwie polskim danej osoby i potwierdzi to grupa Polaków, to podanie zostanie przyjęte i w przypadku braku dokumentów. Nie wyrażono jednak zgody na włączenie punktu tej treści do instrukcji, argumentując to względami prawnymi²⁰. Stanowisko delegacji sowieckiej świadczyło jedynie o tym, że władze ZSRR dążyły do maksymalnego ograniczenia zasięgu repatriacji Polaków.

Delegacja polska o problemach, jakie wyłoniły się w trakcie pierwszych posiedzeń Komisji, poinformowała *chargé d'affaires* Polski w Moskwie, Władysława Matwina oraz ministra spraw zagranicznych, Wincentego Rzymowskiego i jego zastępcę, Zygmunta Modzelewskiego. Wolpe uważał w tym stanie rzeczy interwencję polskiego MSZ i ambasady nie tylko za konieczną, ale i pilną²¹.

Dnia 30 sierpnia 1945 kierownictwo polskiej placówki dyplomatycznej w Moskwie objął nowo mianowany ambasador w ZSRR, prof. Henryk Raabe²². Skoncentrował on swoją uwagę w znacznym stopniu na zagadnieniu repatriacji. Już w pierwszych dniach pobytu w Moskwie zainicjował akcję dyplomatyczną na rzecz jak najszybszej realizacji umowy z 6 lipca 1945. W dniu 6 września 1945 Raabe w towarzystwie radcy ambasady Matwina, przeprowadził rozmowę z sowieckim komisarzem spraw zagranicznych Wiaczesławem M. Mołotowem. Tematem dominującym była kwestia powrotu do kraju obywateli polskich przebywających na terytorium ZSRR. W tej sprawie dyplomata polski odbył także rozmowy z zastępcą komisarza ludowego spraw zagranicznych, Wyszyńskim (14 września 1945) i naczelnikiem Wydziału IV Europejskiego Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR, Aleksiejem Pawłowem (19 września 1945)²³.

Ambasador Raabe, podczas rozmów z przedstawicielami władz sowieckich poruszył wszystkie problemy związane z repatriacją i przesiedleniem Polaków z terytorium ZSRR:

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże; M. N a s z k o w s k i, op. cit., s. 191.

²¹ AAN, Gen. Pełn. ds. Rep., t. 4, s. 1-9; Sprawozdanie H. Wolpego dla W. Wolskiego, 3 stycznia 1946.

²² H. Raabe został mianowany ambasadorem Polski w Moskwie 18 lipca 1945, a odwołany z tego stanowiska 5 września 1946; APEOM, PPRM: Protokół posiedzenia Rady Ministrów, 18 lipca 1945 i Protokół posiedzenia Rady Ministrów, 5 września 1946.

²³ AMSZ, z. 6, t. 447, k. 1-8; Raport H. Raabego z rozmów z W. Mołotowem, A. Wyszyńskim i A. Pawłowem, 30 września 1945.

- powolny tok prac przygotowawczych do repatriacji obywateli polskich objętych umową z 6 lipca 1945;
- problem ponad 100 tys. Polaków przebywających w ZSRR, objętych umową, którzy nie mieli dokumentów stwierdzających obywatelstwo polskie;
- przedłużenie terminów przesiedleń obywateli polskich z terytorium Ukrainy, Białorusi i Litwy;
- problem zorganizowania repatriacji ludności polskiej przebywającej na terenie Łotwy, Estonii i Besarabii;
- sprawę Polaków aresztowanych przez sowieckie służby bezpieczeństwa pod zarzutem działania na szkodę frontu na jego zapleczu²⁴.

Mołotow, Wyszyński i Pawłow w sprawach zasadniczych zajmowali stanowisko nieprzychylnie propozycjom polskim, udzielając w wielu sprawach odpowiedzi niezgodnych z prawdą bądź wymijających. Ich zdaniem opóźnienia w realizacji umowy repatriacyjnej były skutkiem wadliwej pracy czynników wykonawczych. Zastępca komisarza ludowego spraw zagranicznych oświadczył, że strona sowiecka opowiada się za rozwiązaniem sprawy powrotu do krajów Polaków, którzy nie posiadają dowodów tożsamości. Jednakże odrzucił propozycję Raabego ustalania obywatelstwa na podstawie zeznań świadków. Uznał natomiast za możliwe indywidualne przesłuchania przez sowieckie władze administracyjne z udziałem przedstawiciela ZPP. Nie udzielił jednak ostatecznej odpowiedzi. Ambasadorowi polskiemu udało się jedynie przekonać Wyszyńskiego, że strona sowiecka powinna spowodować przyspieszenie repatriacji z terenów północnosyberyjskich w związku z trudnościami transportowymi, jakie mogła spowodować nadchodząca zima²⁵.

Raabemu nie udało się także przekonać Mołotowa do słuszności propozycji polskich. Sowiecki komisarz spraw zagranicznych czynił wszystko, aby zniechęcić stronę polską do działań na rzecz powrotu do kraju jak największej liczby Polaków przebywających na terytorium ZSRR. Oświadczył Raabemu, że przedłużenie terminów przesiedleń ludności polskiej z Ukrainy, Białorusi i Litwy powinno zostać rozstrzygnięte poprzez zawarcie dodatkowych porozumień między rządem polskim a władzami trzech republik sowieckich. Natomiast repatriacja Polaków z Łotwy, Estonii i Besarabii może jedynie zostać przeprowadzona w wyniku podpisania umów analogicznych do tych, jakie PKWN zawarł z sowieckimi władzami republikańskimi Ukrainy, Białorusi i Litwy. W praktyce stanowisko Mołotowa oznaczało znaczne opóźnienie realizacji propozycji polskich, bądź nawet ich odrzucenie. W sprawie obywateli polskich aresztowanych na ziemiach Rzeczypospolitej i wywiezionych do ZSRR w latach 1944-1945 Mołotow w zasadzie akceptował propozycję ambasadora polskiego. Uzgodniono, że ambasada polska w Moskwie złoży odpowiednie spisy osób aresztowanych i wywiezionych w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych ZSRR. Zwalnianie i repatriacja aresztowanych miała odbywać się w drodze indywidualnych interwencji²⁶. Taka procedura oznaczała ograniczenia ilościowe zwalnianych osób oraz wydłużenie w czasie całej operacji. Propozycja strony polskiej w tej kwestii była taka a nie inna prawdopodobnie dlatego, że Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej uznał za niemożliwe wyrażenie przez władze ZSRR zgody na zwolnienie i repatriację wszystkich Polaków aresztowanych przez sowieckie służby bezpieczeństwa w latach 1944-1945.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ AMSZ, z. 6, t. 452, k. 6-7: Pismo MSZ TRzJN do ambasadora polskiego w Moskwie, 16 października 1945.

Polskie MSZ i ambasada w Moskwie nie rezygnowały jednak z działań zmierzających do objęcia repatriacją jak największej liczby Polaków przebywających w ZSRR. 16 października MSZ przesłało ambasadorowi polskiemu w Moskwie szczegółową instrukcję zawierającą postulaty dotyczące prowadzenia dalszych pertraktacji z przedstawicielami władz sowieckich w sprawie repatriacji ludności polskiej. W instrukcji dominowało przede wszystkim zagadnienie przeforsowania postulatu o udziale przedstawicieli ZPP w akcji opcyjnej oraz przedłużenie terminu opcji do 30 maja 1946 r. Ponadto postulowano, aby ambasador polski podjął rozmowy zmierzające do uwolnienia i powrotu do kraju Polaków, głównie żołnierzy Armii Krajowej, wywiezionych na terytorium ZSRR. Zalecano powołanie się na porozumienie z władzami sowieckimi Ukrainy, które zobowiązywały się wezwać oddziały AK na swym terenie do ujawnienia się w terminie do 1 listopada 1945, zapewniając im powrót do Polski. W sprawie Polaków wywiezionych w latach 1944-1945 na terytorium ZSRR i zasądzonych, Raabe miał zaproponować stronie sowieckiej przekazanie ich polskim służbom penitencjarnym. W punkcie czwartym instrukcji zawarto kwestię ubiegania się o zwolnienie z więzień sowieckich pracowników Delegatury ambasady polskiej z ZSRR w latach 1941-1943. Jednakże znalazło się tam wyjątkowo perfidne stwierdzenie mówiące o oddzieleniu „prawdziwych winowajców” od „przypadkowych współpracowników”. Oznaczało to, że Tymczasowy Rząd zamierzał zabiegać o uwolnienie i repatriację tylko części pracowników Delegatury, pozostawiając wybór stronie sowieckiej. Ostatnią była sprawa repatriacji Polaków z Łotwy, Estonii i Besarabii. Informowano Raabego o przekazaniu noty ambasadzie sowieckiej w Warszawie²⁷.

Wspomniana w punkcie piątym instrukcji nota została przesłana do ambasady sowieckiej dopiero dzień później, 17 października. Nawiązywała w swej treści do rozmowy Raabego z Mołotowem w dniu 6 października. Tymczasowy Rząd zwracał się do ambasady sowieckiej w Warszawie z prośbą o przekazanie władzom republik sowieckich Łotwy, Estonii i Mołdawii propozycji strony polskiej, wyznaczenie miejsca i terminu spotkania delegacji w celu negocjowania i zawarcia umów repatriacyjnych²⁸. Nota ta pozostała bez odpowiedzi, a umowy, o podpisanie których zabiegał Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, nie zostały zawarte.

Natomiast interwencje MSZ i ambasady polskiej w Moskwie doprowadziły do usunięcia trudności w zakresie opcji. Ostatecznie uzgodniono, że osoby bez dokumentów stwierdzających ich obywatelstwo polskie do 17 września 1939 dopuszczono do opcji, a ponadto znacznie uproszczono jej procedurę²⁹.

Przedłużające się pertraktacje nad uzgodnieniem procedury opcji spowodowały, że terminy opcji i repatriacji przewidziane w umowie z 6 lipca 1945 stały się nierealne. Rozmowy w sprawie zmiany terminów najpierw prowadził w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych ZSRR ambasador Raabe, a następnie zostały podjęte negocjacje polsko-sowieckie, w których obok Raabego uczestniczył także pełnomocnik generalny Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej do spraw repatriacji, wiceminister administracji publicznej Władysław Wolski³⁰. W dniu 11 listopada 1945 Raabe i Wyszyński podpisali protokół dodatkowy do umowy z 6 lipca 1945 w sprawie „przedłużenia terminu zmiany obywatelstwa niektórych

²⁷ Tamże.

²⁸ AMSZ, z. 6, t. 452: Nota MSZ RP do ambasady ZSRR w Warszawie, 17 października 1945.

²⁹ AMSZ, z. 6, t. 461, k. 96-100: Sprawozdanie delegacji polskiej w Komisji Mieszanej, 1 grudnia 1945.

³⁰ Tamże.

kategorii obywateli” Polski i Związku Sowieckiego. Na podstawie protokołu przedłużono termin przyjmowania podań w sprawie zmiany obywatelstwa do 1 stycznia 1946. Natomiast termin przesiedlenia przedłużono do 15 czerwca 1946 r.³¹ Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej analogiczne protokoły zawarł z władzami sowieckimi Białorusi — 25 listopada 1945, Litwy — 10 grudnia 1945 i Ukrainy — 14 grudnia 1945. Terminy przewidziane w umowach podpisanych we wrześniu między PKWN a rządami tych trzech republik sowieckich zostały przedłużone na podstawie protokołów uzupełniających do 15 czerwca 1946 — termin rejestracji, i do 15 czerwca 1947 — termin przesiedlenia ludności³².

Oprócz kwestii przedłużenia terminów opcji i repatriacji pozostawało wiele nierozstrzygniętych problemów dotyczących powrotu do kraju Polaków przebywających w ZSRR. Większość z nich została zawarta w instrukcji MSZ przekazanej ambasadorowi polskiemu w Moskwie 17 października 1945. W drugiej połowie października oraz listopadzie i grudniu 1945 r. Raabe starał się wykonać postawione przed nim zadanie. Przeprowadził rozmowy z przedstawicielami władz ZSRR, w tym z szefem dyplomacji sowieckiej, na tematy zawarte w instrukcji z 17 października. Rozmowy były często poprzedzane notami kierowanymi przez ambasadę polską do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR. Raabe poruszał także kwestie nie objęte instrukcją, między innymi repatriację dzieci polskich. Powrót jak największej liczby dzieci polskich do kraju w jak najkrótszym czasie ambasador uważał za sprawę priorytetową³³. Kolejną kwestią były starania rządu, czynione za pośrednictwem ambasadora polskiego w Moskwie, o zwolnienie z internowania i powrót do kraju osadzonych w Kałudze żołnierzy wileńskiej AK. Podczas rozmowy w dniu 21 listopada 1945 Mołotow poinformował Raabego o pozytywnej decyzji rządu sowieckiego w tej sprawie³⁴.

W dniu 31 grudnia 1945 nastąpiło zakończenie opcji. Według spisu sporządzonego przez Polsko-Sowiecką Komisję Mieszaną miało powrócić do Polski (na mocy umowy z 6 lipca 1945) 273 tys. osób. Natomiast w końcu 1945 r. ustalono ostatecznie spis obejmujący 248 tys. osób. Dostępne dokumenty nie pozwalają na odpowiedź na pytanie, na jakiej podstawie dokonano ustalenia tej pierwszej liczby i skąd wzięła się różnica. Kolejność repatriacji została określona w protokole uzupełniającym z 11 listopada 1945 r. Najpierw miały wyjeżdżać rodziny wojskowych, a następnie kolejno: chłopci, specjaliści i robotnicy wykwalifikowani. Uzgodniono ponadto, że najpierw repatriować się będą Polacy i Żydzi ze wschodnich i północnych terenów Związku Sowieckiego, ze względu na istniejące tam ciężkie warunki życia, a następnie z części europejskiej i dalej z sowieckich republik azjatyckich³⁵.

Formalne zakończenie opcji nie oznaczało, że wszystkie osoby podlegające umowie z 6 lipca 1945 i pragnące wyjechać do Polski zostały zarejestrowane przez instytucje zajmujące się opcją. Delegacja polska w Komisji Mieszanej na początku stycznia 1946 r. rozporządzała danymi mówiącymi o tym, że podania wielu osób (brak danych liczbowych) uprawnionych do skorzystania z opcji nie zostały przyjęte lub zostały załatwione odmownie. Ponadto część uprawnionych nie złożyła

³¹ DMHSPR t. VIII, s. 341.

³² AMSZ, z. 6, t. 502, k. 172, 176, 182; teksty protokołów.

³³ AMSZ, z. 6, t. 447, k. 1-8; Raport H. Raabego dla MSZ, 30 września 1945.

³⁴ AMSZ, z. 6, t. 447, k. 9-12; Notatka H. Raabego z rozmowy z W.M. Mołotowem, 6 grudnia 1945.

³⁵ K. Kersten, op. cit., s. 226.

z różnych względów podań o zwolnienie z obywatelstwa. Najczęstszą przyczyną był w tym przypadku brak informacji o możliwości skorzystania z umowy repatriacyjnej, zwłaszcza przez te grupy Polaków, które znajdowały się w miejscach oddalonych od centrów miejskich³⁶.

Władze polskie jeszcze przed zakończeniem opcji rozpoczęły działania na rzecz przyspieszenia repatriacji. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej był zainteresowany, głównie ze względów propagandowych, powrotem do kraju jeszcze w 1945 r. chociażby symbolicznej liczby Polaków z ZSRR. 21 listopada 1945 ambasador Raabe, działając na polecenie wiceministra spraw zagranicznych Modzelewskiego, zwrócił się do Mołotowa o uruchomienie 2-3 transportów z repatriantami. Do końca 1945 r. powróciło do Polski w ramach realizacji polsko-sowieckiej umowy repatriacyjnej jedynie 22 tys. osób³⁷.

Masowa repatriacja ludności polskiej z terytorium Związku Sowieckiego rozpoczęła się w lutym 1946 r. Przyspieszenie nastąpiło po interwencjach ambasadora polskiego u Mołotowa w listopadzie 1945 r. i styczniu 1946 r. Ponadto 16 stycznia 1946 ambasada polska w Moskwie skierowała do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR memorandum, zawierające prośbę Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej o przyspieszenie przesiedlania ludności polskiej z terenu Ukrainy, Białorusi i Litwy. Strona polska postulowała zorganizowanie w okresie lutego, marca i pierwszej połowy kwietnia 1946 r. ewakuacji nie mniej niż 600 tys. osób z Ukrainy, Białorusi i Litwy w ramach umów z września 1944 r. oraz 120 tys. osób z pozostałych terenów Związku Sowieckiego objętych umową z 6 lipca 1945 — w okresie od stycznia do końca kwietnia 1946 r.³⁸

Interwencje strony polskiej, podobnie jak to miało miejsce podczas działań na rzecz objęcia opcją jak najszerzej rzeszy ludności polskiej przebywającej na terytorium ZSRR, przyniosły pewne pozytywne skutki. W okresie styczeń-kwiecień 1946 r. repatriowało się do Polski (na podstawie umowy z 6 lipca 1945) 126 959 osób. Wolniej natomiast przebiegał proces przesiedlania Polaków z Ukrainy, Białorusi i Litwy. W okresie pierwszych czterech miesięcy 1946 r. przesiedlonych do Polski zostało tylko 347 867 osób³⁹.

Repatriacja podstawowej masy wychodźstwa polskiego z ZSRR w ramach umowy z 6 lipca 1945 została oficjalnie zakończona w sierpniu 1946 r. W okresie do 31 sierpnia 1946 powróciło do kraju 248 198 osób⁴⁰. Wraz z ogólną falą repatriacyjną wyjechało ze Związku Sowieckiego do Polski 5218 osieroconych dzieci polskich, w tym 5079 dzieci z 59 domów dziecka oraz 139 dzieci z ewakuacyjnego domu dziecka w Zagorsku⁴¹. W drugiej połowie 1946 r. zakończył się także proces przesiedlania podstawowej części ludności polskiej i żydowskiej posiadającej do 17 września 1939 obywatelstwo polskie, objętej umowami zawartymi między PKWN a władzami sowieckimi Ukrainy, Białorusi i Litwy we wrześniu 1944 r.

³⁶ AMSZ, z. 6, t. 447, k. 9-12; Notatka H. Raabego z rozmowy z W.M. Mołotowem, 6 grudnia 1945.

³⁷ AAN, Gen. Pełn. ds. Rep., t. 4, s. 1-9.

³⁸ DMHSPR t. IX: (*styczeń 1946 — grudzień 1949*), Warszawa 1974, s. 9.

³⁹ AAN, Gen. Pełn. ds. Rep., t. 505, s. 1-25; Sprawozdanie H. Wolpego dla W. Wolskiego, 23 sierpnia 1946; *Rocznik Statystyczny GUS 1947*, Warszawa 1947, s. 29.

⁴⁰ AMSZ, z. 6, t. 502, k. 104-107; Raport H. Wolpego dla Z. Modzelewskiego, 10 sierpnia 1946; *Rocznik Statystyczny GUS 1947*, s. 29; K. K e r s t e n, op. cit., s. 229.

⁴¹ AAN, Gen. Pełn. ds. Rep., t. 505, s. 17-18; Sprawozdanie H. Wolpego dla W. Wolskiego, 23 sierpnia 1946.

Do 31 października 1946 przesiedlono do Polski 1 231 509 osób, w tym 784 947 osób z Ukrainy, 269 946 z Białorusi oraz 176 619 z Litwy⁴².

Problem powrotu Polaków ze Związku Sowieckiego był znacznie szerszy aniżeli tylko repatriacje osób objętych umową z 6 lipca 1945 i przesiedlenie osób objętych porozumieniami z września 1944 r. Na terenie ZSRR po zakończeniu wojny przebywały między innymi osoby aresztowane w okresie wojny przez sowieckie władze bezpieczeństwa zarówno na terytorium państwa sowieckiego, jak i na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR po 17 września 1939 a także na ziemiach polskich na zachód od Bugu (aresztowania osób tej ostatniej grupy następowały na podstawie tragicznego w skutkach dla strony polskiej porozumienia (art. VII) z dnia 26 lipca 1944 zawartego między PKWN i rządem sowieckim, które praktycznie oddawało władzę na obszarze Polski w okresie działań wojennych w ręce wodza naczelnego wojsk sowieckich).

Działania w sprawie rozwiązania problemu osób aresztowanych przez władze sowieckie strona polska podejmowała od połowy 1945 r. Ambasada i delegacja polska w Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej do spraw Repatriacji gromadziły dokumentację dotyczącą tej sprawy. Jednakże do połowy 1946 r., pomimo wysiłków czynionych przez Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej i jego przedstawicielstwo dyplomatyczne w Moskwie, problem powrotu do Polski tych grup osób został rozwiązany tylko w niewielkim stopniu. W grudniu 1945 r. zostali zwolnieni z obozu w Kałudze internowani tam żołnierze wileńskiej AK⁴³. 21 lutego 1946 zapadła decyzja o zwolnieniu z więzień 12 289 Polaków spośród aresztowanych w latach 1944-1945⁴⁴.

Wiosną 1946 r. strona polska zainicjowała kolejną akcję dyplomatyczną mającą na celu uzyskanie zgody władz sowieckich na zwolnienie z miejsc odosobnienia i powrót do kraju osób narodowości polskiej. Pertraktacje w tej sprawie prowadził najpierw ambasador Raabe, a następnie, po jego odwołaniu, chargé d'affaires Wolpe⁴⁵. Nie przyniosły one żadnych rozstrzygnięć. Wprawdzie strona sowiecka w październiku 1946 r. udzieliła ustnego zapewnienia o zgodzie na zwalnianie Polaków z więzień i obozów oraz na ich wyjazd do kraju, jednakże proces zwalniania odbywał się w bardzo wolnym tempie i nie zadowalała strony polskiej⁴⁶.

Oficjalne zakończenie repatriacji ludności polskiej ze Związku Sowieckiego w połowie 1946 r. nie rozwiązało problemu powrotu do kraju wszystkich Polaków, którzy pragnęli się repatriować. W listopadzie 1946 r. strona polska rozporządzała materiałami, według których w tym czasie na terenie Związku Sowieckiego znajdowało się około 600 tys. Polaków mających prawo powrotu do kraju. Z tej liczby 550 tys. osób było na wolności, natomiast 50 tys. w miejscach odosobnienia. Pierwsza grupa obejmowała Polaków zamieszkałych na Ukrainie, Białorusi i Litwie,

⁴² AMSZ, z. 6, t. 462, k. 182: Sprawozdanie Głównego Pełnomocnika Rządu RP do spraw Repatriacji z Litwy, 26 lipca 1946; *Rocznik Statystyczny GUS 1947*, s. 29.

⁴³ AMSZ, z. 6, t. 447, k. 9-12: Notatka H. Raabego z rozmowy z W.M. Mołotowem, 6 grudnia 1945; AMSZ, z. 6, t. 502, k. 40: Pismo Głównego Pełnomocnika Rządu RP do spraw Repatriacji do ambasady polskiej w Moskwie, 16 marca 1946.

⁴⁴ AMSZ, z. 6, t. 502, k. 78: Nota W.M. Mołotowa do ambasady polskiej w Moskwie, 3 marca 1946.

⁴⁵ AMSZ, z. 6, t. 502, k. 74-77: Raport H. Raabego dla MSZ, 27 marca 1946; AMSZ, z. 6, t. 541, k. 6: Nota ambasady polskiej w Moskwie złożona w MSZ ZSRR, 17 maja 1946.

⁴⁶ AMSZ, z. 6, t. 502, k. 121-125: raport H. Wolpego dla MSZ, 31 października 1946; tamże, t. 487, k. 166-169: Raport H. Wolpego dla MSZ, 12 listopada 1946; z. 6, t. 487, k. 172-173: Raport H. Wolpego dla MSZ, 16 listopada 1946.

którzy nie skorzystali we właściwym terminie z umów z dnia 9 i 22 września 1944 oraz osoby narodowości polskiej i żydowskiej przebywające na terenie pozostałych republik ZSRR, które nie skorzystały z prawa opcji na podstawie umowy z 6 lipca 1945. Z powodu wygaśnięcia terminów przewidzianych umowami do Polski nie wróciło 70 tys. osób z Ukrainy, 300 tys. osób z Białorusi, 165 tys. osób z Litwy (bez terytorium dawnej tzw. Litwy Kowieńskiej) oraz 13 tys. z pozostałych terenów ZSRR. Grupa druga obejmowała: 1. Polaków zatrzymanych w czasie działań wojennych na terenie Polski i znajdujących się w obozach dla internowanych (nie skazanych) — ok. 5 tys. osób; 2. Polaków aresztowanych, na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR po 17 września 1939, w drugiej połowie 1944 r. i pierwszej połowie 1945 r., umieszczonych w obozach dla internowanych (nie skazanych) — ok. 15 tys. osób; 3. Polaków aresztowanych i skazanych przez sądy sowieckie w latach 1942-1944 po zlikwidowaniu Delegatury ambasady polskiej w Kujbyszewie — ok. 3 tys. osób; 4. Polaków, żołnierzy AK z terenów wschodnich Rzeczypospolitej, skazanych przez sądy sowieckie za tzw. działalność przeciwko armii sowieckiej — ok. 12 tys. osób; 5. górników ze Śląska Opolskiego, obywateli niemieckich narodowości polskiej, wywiezionych do ZSRR w lutym i marcu 1945 r. — 15 tys. osób; 6. Polaków skierowanych z niemieckich obozów pracy w głąb ZSRR — brak danych liczbowych; 7. grupę Mazurów, Kaszubów, Ślązaków i Warmiaków internowanych jako Niemców (jeńcy wojenni, osoby cywilne) — brak danych liczbowych. Trzecią, oddzielną grupę, nie podlegającą pod żadną z umów repatriacyjnych, stanowili Polacy z terenu tzw. Litwy Kowieńskiej i Łotwy, do 1939 r. obywatele litewscy i łotewscy — ok. 60 tys. osób oraz 15 tys. Tatarów polskich związanych z kulturą polską⁴⁷. Powyższe dane były szacunkowe i we wszystkich trzech grupach niepełne.

Rozmowy przeprowadzone przez Wolpego z przedstawicielami rządu sowieckiego w listopadzie 1946 r. w sprawie kontynuowania repatriacji zakończyły się fiaskiem. Rozwiązanie problemu powrotu do kraju tak licznej grupy Polaków przebywających nadal na terytorium ZSRR i pragnących powrócić do kraju wymagało szczegółowych rokowań i zawarcia dodatkowych porozumień. Wstępem do rozpoczęcia pertraktacji polsko-sowieckich w sprawie wyjazdu ze Związku Sowieckiego ok. 600 tys. osób było memorandum złożone przez Wolpego w sowieckim MSZ 28 listopada 1946 zawierające dane dotyczące liczby i rozmieszczenia Polaków na terytorium Związku Sowieckiego⁴⁸.

Negocjacje w sprawie dodatkowej repatriacji ludności polskiej z terytorium ZSRR zostały podjęte podczas pobytu w Moskwie 25 lutego — 5 marca 1947 polskiej delegacji rządowej. Strona polska podjęła starania o powrót do kraju członków rodzin żołnierzy służących w Wojsku Polskim, Polaków służących w sowieckich formacjach wojskowych, mieszkańców Śląska narodowości polskiej zarówno obywateli niemieckich, jak i polskich, obywateli polskich narodowości polskiej i żydowskiej skazanych przez sądy sowieckie, w tym mających obywatelstwo polskie przed 17 września 1939 oraz żołnierzy AK z oddziałów operujących na

⁴⁷ AMSZ, z. 6, t. 502, k. 150-153: Materiały dotyczące repatriacji Polaków z ZSRR, listopad 1946; Nota ambasady polskiej w Moskwie do MSZ ZSRR, 17 maja 1946; AMSZ, z. 6, t. 541, k. 6: Nota ambasady polskiej w Moskwie do MSZ ZSRR; AMSZ, z. 6, t. 541, k. 1: Pismo J. Bermiana do dyrektora Departamentu Politycznego MSZ J. Olszewskiego, 22 marca 1946; AMSZ, z. 6, t. 541, k. 5: Pismo dyrektora Biura Prezydiального KRN B. Waławskiego do polskiego MSZ, 23 kwietnia 1946; AMSZ, z. 6, t. 505, 146-149: Memorandum TRzJN złożone w MSZ ZSRR, 28 listopada 1946; AMSZ, z. 6, t. 502, k. 143-144: Raport H. Wolpego dla MSZ, 2 grudnia 1946.

⁴⁸ AMSZ, z. 6, t. 541, k. 6: Memorandum TRzJN złożone do MSZ ZSRR, 28 listopada 1946.

wschód od tzw. linii Curzona. Ponadto strona polska wystąpiła z propozycją przedłużenia terminów działania porozumień zawartych we wrześniu 1944 r. przez PKWN z władzami republik sowieckich Ukrainy, Białorusi i Litwy. Propozycje strony polskiej nie obejmowały wszystkich grup Polaków przebywających na terenie Związku Sowieckiego, z których co najmniej część pragnęła powrócić do kraju. Dotyczyło to między innymi Polaków zamieszkałych w różnych częściach ZSRR, w tym na Litwie, Łotwie, w Estonii, Besarabii i Kazachstanie, którzy przed 1939 r. posiadali obywatelstwo litewskie, łotewskie, estońskie, rumuńskie i sowieckie. Władze sowieckie odrzuciły propozycję strony polskiej dotyczącą największej grupy Polaków, to znaczy tych, którzy nie zdążyli skorzystać z porozumień przesiedleniowych z września 1944 r. Natomiast do pozostałych postulatów w zasadzie nie zgłaszały zastrzeżeń⁴⁹.

Ostateczne wyjaśnienie stanowisk obu stron przyniosła wymiana listów między premierem Józefem Cyrankiewiczem i wiceministrem spraw zagranicznych ZSRR Wyszyńskim, dokonana w pierwszej połowie marca 1947 r. Strona polska zrezygnowała z wcześniej przedłożonej propozycji w sprawie przedłużenia terminów działania porozumień przesiedleniowych. Rząd ZSRR zaakceptował oświadczenie delegacji polskiej i wyraził zgodę na wyjazd z terenów Białorusi i Litwy do Polski, w trybie indywidualnym, członków rodzin osób, które powróciły do Polski na podstawie porozumień z września 1944 r. Ponadto postanowiono przedłużyć termin zakończenia prac Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej do 1 sierpnia 1947 i powierzyć jej załatwienie sprawy repatriacji poszczególnych osób podlegających działaniu umowy z 6 lipca 1945. Władze sowieckie oświadczyły także, iż są gotowe umożliwić powrót do Polski: 1. członkom rodzin żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego oraz obywatelom polskim znajdującym się w szeregach sowieckich formacji wojskowych i członkom ich rodzin; 2. górnikom śląskim narodowości polskiej i niemieckiej, którzy w wyniku działań wojennych znaleźli się na terytorium ZSRR; 3. obywatelom polskim, którzy służyli w armii niemieckiej wziętym do niewoli przez wojska sowieckie, jak również osobom narodowości polskiej internowanym na mocy umowy z 26 lipca 1944 między PKWN a rządem sowieckim o przejmowaniu administracji na ziemiach na zachód od Bugu, z wyjątkiem osób oskarżonych „o popełnienie ciężkich zbrodni przeciwko ZSRR”. W stosunku do obywateli polskich skazanych przez sądy sowieckie, którzy odbywali wyroki, rząd ZSRR wyraził zgodę na ponowne rozpatrzenie spraw w trybie przewidzianym przez prawodawstwo sowieckie, w celu zmiany osobom narodowości polskiej i żydowskiej, które przed 17 września 1939 miały obywatelstwo polskie, wyroku więzienia na wyrok wydalenia poza granice ZSRR⁵⁰.

24 kwietnia 1947 wznowiła prace Polsko-Sowiecka Komisja Mieszana do spraw Repatriacji. Na pierwszym posiedzeniu uzgodniono, że podania i spisy osób podlegających repatriacji będą przyjmowane przez komisję do 1 lipca 1947. Termin ustalony przez strony miał być przedłużony tylko w wyjątkowych przypadkach⁵¹. Jednakże dążenia władz polskich do objęcia akcją repatriacyjną jak najliczniejszej grupy Polaków nie zyskało aprobaty strony sowieckiej. Rząd ZSRR dążył do ograniczenia wspólnych ze stroną polską dokonanych ustaleń. Wiceminister Wyszyński nie wyraził zgody na propozycję polskiego MSZ w sprawie wydania ko-

⁴⁹ DMHSR t. IX, s. 191-192.

⁵⁰ Tamże, s. 192-194.

⁵¹ AMSZ, z. 6, t. 535, k. 34-47: Sprawozdanie z posiedzenia Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej do spraw Repatriacji, 24 kwietnia 1947.

munikatu o dodatkowej repatriacji. Podczas rozmowy z ambasadorem Marianem Naszkowskim oświadczył, że podanie do wiadomości publicznej informacji o porozumieniu polsko-sowieckim wywołałoby nową falę zgłoszeń indywidualnych, co zdaniem dyplomaty sowieckiego spowodowałoby zakłócenia w gospodarce ZSRR, a przede wszystkim w rolnictwie⁵². Władze sowieckie początkowo nie wyrażały także zgody na przedłużenie terminu akcji przygotowawczej do repatriacji. Delegacja sowiecka w Komisji Mieszanej zmierzała do jak najdalej idących ograniczeń w zakresie przyjmowania i rozpatrywania podań. Analogiczne stanowisko reprezentowali szefowie MSZ ZSRR Mołotow i Wyszyński, których zdaniem strona polska zbyt wiele uwagi poświęcała sprawie repatriacji⁵³.

Strona sowiecka bez zastrzeżeń aprobowwała jedynie postulaty dotyczące powrotu do Polski dzieci przebywających jeszcze w domach dziecka. Na posiedzeniu Komisji Mieszanej w dniu 20 maja uzgodniono, że sprawa repatriacji dzieci będzie traktowana priorytetowo. Według danych delegacji polskiej liczba dzieci podlegających wówczas repatriacji wynosiła ok. 150. Komisja ustaliła, że zostaną one przed powrotem do Polski umieszczone w jednym z domów dziecka w Moskwie lub okolicach⁵⁴.

Prace przygotowawcze do wykonania porozumienia o dodatkowej repatriacji ludności polskiej z terytorium ZSRR w zasadniczej części zostały zakończone 19 czerwca 1947. Przygotowania były prowadzone dwutorowo. Delegacja polska w Komisji Mieszanej zajmowała się sprawą repatriacji osób, które nie skorzystały z prawa powrotu do kraju na podstawie umowy z 6 lipca 1945, natomiast problem repatriacji pozostałych Polaków przebywających na terytorium ZSRR rozpatrywał Wydział Konsularny ambasady polskiej w Moskwie⁵⁵.

W wyniku prac przygotowawczych zgromadzono materiały dotyczące 83 140 osób, które zgodnie z porozumieniem z 5 marca 1947 winny wrócić do Polski. Delegacja polska przekazała delegacji sowieckiej 55 wykazów obejmujących 17 500 osób i 650 not indywidualnych w sprawie repatriacji 900 osób. Spośród 19 400 osób do dnia 19 czerwca powróciło do kraju na podstawie zaświadczeń ewakuacyjnych 1095. Ponadto strona polska posiadała 1000 podań, które były w toku opracowania⁵⁶. Wydział Konsularny ambasady polskiej w Moskwie skierował do MSZ ZSRR: 1. 254 wykazy obejmujące 18 988 osób aresztowanych i internowanych; 2. 12 wykazów obejmujących jeńców cywilnych i wojskowych — 20 877 osób; 3. wykaz rodzin wojskowych przebywających na terytorium Ukrainy, Białorusi i Litwy — 3 500 rodzin, to jest ok. 14 000 osób; 4. wykaz rodzin rozłączonych z terenu Litwy obejmujący 3 047 rodzin, to jest ok. 12 tys. osób. W przygotowaniu znajdowały się materiały dotyczące 70 tys. osób⁵⁷.

Pierwsza faza realizacji porozumienia o dodatkowej repatriacji nie rokowała nadziei na jego wykonanie. Dodatkowe trudności stwarzał fakt, że porozumienie

⁵² AMSZ, z. 6, t. 521, k. 5-6: Notatka M. Naszkowskiego z rozmowy z W.M. Mołotowem, 12 czerwca 1947; Tamże, k. 12-13: Notatka M. Naszkowskiego z rozmowy z A. Wyszyńskim, 14 lipca 1947.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ AMSZ, z. 6, t. 535, k. 91-92: Sprawozdanie z posiedzenia Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej do spraw Repatriacji, 20 maja 1947.

⁵⁵ AMSZ, z. 6, t. 535, k. 98-99: Sprawozdanie z przebiegu przygotowań do wykonania porozumienia z 5 marca 1947 o dodatkowej repatriacji Polaków z ZSRR, 20 maja 1947.

⁵⁶ AMSZ, z. 6, t. 521, k. 26-27: Wyniki prac przygotowawczych do wykonania porozumienia z 5 marca 1947 o dodatkowej repatriacji Polaków z ZSRR, 19 kwietnia 1947.

⁵⁷ Tamże.

strona sowiecka realizowała jedynie przez Komisję Mieszaną⁵⁸. W wyniku podpisania protokołu o zakończeniu ewakuacji obywateli polskich z terytorium Ukrainy i wygaśnięcia terminów przewidzianych w umowach przesiedleniowych zawartych we wrześniu 1944 r. z władzami republik sowieckich Białorusi i Litwy, strona polska została pozbawiona możliwości zapobiegania o powrót do kraju jakichkolwiek osób przebywających na terenie tych trzech republik z wyjątkiem członków rodzin żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego oraz żołnierzy służących w sowieckich formacjach wojskowych⁵⁹.

Ambasadorowi Marianowi Naszkowskiemu i delegacji polskiej w Komisji Mieszanej udało się doprowadzić do zmiany sytuacji, chociaż tylko w niektórych kwestiach. Ostatecznie władze ZSRR wyraziły zgodę na przedłużenie terminu działania Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej do 15, a faktycznie do 30 sierpnia 1947⁶⁰. Przyspieszono repatriację dzieci polskich. Sprowadzono dzieci z różnych rejonów Związku Sowieckiego do utworzonego w tym celu domu ewakuacyjnego w Czkałowsku pod Moskwą. Pracami tymi kierowało Ministerstwo Oświaty ZSRR⁶¹.

W sierpniu 1947 r. rozstrzygnięto formalnie problem członków rodzin żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego z terytorium Ukrainy, Białorusi i Litwy. Postanowiono, że członkowie rodzin wojskowych, którzy do 31 sierpnia 1947 nie skorzystali z prawa powrotu do Polski, będą mogli składać podania w sprawie repatriacji przez Obwodowe Urzędy Wiz i Rejestracji do Specjalnej Komisji Prezydium Rady Najwyższej ZSRR⁶². Nie rozwiązany pozostał problem osób zwolnionych z więzień w lipcu i sierpniu 1947 r. oraz tych, które miały być zwalniane w ramach porozumienia z 5 marca 1947, mówiącego o zmianie kary pozbawienia wolności na karę wydalenia z granic państwa sowieckiego⁶³.

Wszystkie nie rozwiązane sprawy repatriacyjne po 31 sierpnia 1947 miały być załatwiane w trybie indywidualnym przez konsulaty polskie w Kijowie, Mińsku i Wilnie oraz przez Wydział Konsularny ambasady polskiej w Moskwie⁶⁴. W 1947 r. funkcjonował jedynie konsulat w Kijowie, powołany aktem ustanowienia 22 listopada 1946⁶⁵. W sprawie utworzenia dwóch pozostałych toczyły się rokowania. Od

⁵⁸ AMSZ, z. 6, t. 535, k. 129-131: Raport M. Naszkowskiego, 17 lipca 1947.

⁵⁹ Tamże; DMHSPR t. IX, s. 212-213.

⁶⁰ AMSZ, z. 6, t. 521, k. 39-42: Notatka II sekretarza ambasady polskiej w Moskwie L. Pohorylesa z rozmowy z kierownikiem IV Wydziału Europejskiego MSZ ZSRR A. Aleksandrowem, 28 lipca 1947; AMSZ, z. 6, t. 535, k. 155-157: Raport M. Naszkowskiego, 1 września 1947.

⁶¹ AMSZ, z. 6, t. 516, k. 14-15: Notatka sporządzona przez J. Zambrowicza dla dyrektora Departamentu Prasy MSZ W. Grosza, 1 września 1947.

⁶² AMSZ, z. 6, t. 535, k. 155-157: Raport M. Naszkowskiego, 1 września 1947; Tamże, k. 135-139: Sprawozdanie z posiedzenia Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej do spraw repatriacji, 1 sierpnia 1947.

⁶³ AMSZ, z. 6, t. 535, k. 155-157: raport M. Naszkowskiego, 1 września 1947.

⁶⁴ AMSZ, z. 6, t. 516: Notatka sporządzona przez J. Zambrowicza dla dyrektora Departamentu Prasy MSZ W. Grosza, 1 września 1947.

⁶⁵ Rokowania polsko-sowieckie w sprawie utworzenia konsulatów polskich w Mińsku i Wilnie rozpoczęły się w 1946 r. i były kontynuowane w 1947 r., Naszkowski w rozmowie z Mołotowem 12 czerwca 1947 podkreślał znaczenie dla strony polskiej jak najszybszego utworzenia konsulatów polskich na terenie Białorusi i Litwy. W dwa tygodnie później ambasada polska w Moskwie wystosowała do MSZ ZSRR notę w sprawie utworzenia konsulatów polskich w Mińsku i Wilnie. AMSZ, z. 6, t. 521, k. 5-6: Notatka M. Naszkowskiego z rozmowy z W.M. Mołotowem, 12 czerwca 1947; AMSZ, z. 6, materiały niezainwentaryzowane. Nota ambasady polskiej w Moskwie do MSZ ZSRR, 27 czerwca 1947.

ich pomyślnego zakończenia przynajmniej częściowo zależał los Polaków, którzy pozostali na terytorium Białorusi i Litwy, zarówno pragnących wyjechać do Polski a nie objętych porozumieniami przesiedleniowymi bądź umową repatriacyjną, jak i tych którzy świadomie wybrali pobyt na ziemiach swoich przodków⁶⁶.

We wrześniu 1947 r. przystąpiono do organizacji transportu repatriantów. Zasadnicza grupa osób, objętych porozumieniem o dodatkowej repatriacji, powróciła do Polski w listopadzie i grudniu⁶⁷. Ogółem w 1947 r. z ZSRR repatriowało 10 801 osób⁶⁸.

Przekazywanie władzom polskim osób zasądzonych, internowanych, jeńców i górników ze Śląska Opolskiego oraz dzieci było kontynuowane w 1948 r. Powrót Polaków do kraju odbywał się z przerwami spowodowanymi trudnościami organizacyjnymi powstałymi na granicznym punkcie przesyłkowym w Brześciu, a zawinionymi przez stronę sowiecką⁶⁹. Ponadto władze sowieckie wstrzymały repatriację jeńców wojennych i górników narodowości polskiej, byłych obywateli niemieckich⁷⁰. W okresie od stycznia do grudnia 1948 r. powróciło do Polski 7 325 osób⁷¹.

Dodatkowa repatriacja z ZSRR przeprowadzona na podstawie porozumienia z 5 marca 1947 nie spełniła nadziei strony polskiej. Liczba osób, które powróciły do kraju, w porównaniu z materiałem repatriacyjnym opracowanym przez delegację polską w Komisji Mieszanej i ambasadę polską w Moskwie była bardzo mała⁷². Władze polskie uważały, że porozumienie Cyrankiewicz-Wyszyński umożliwi powrót do kraju Polakom, którzy 17 września 1939 znaleźli się na terytorium Związku Sowieckiego, a którzy nie zdołali skorzystać z umów przesiedleniowych podpisanych we wrześniu 1944 r. i umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945.

Przesiedlenia Polaków z ziem Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR po 17 września 1939 oraz repatriacja obywateli polskich na podstawie umowy z 6 lipca 1945 nie rozwiązały problemu powrotu do kraju wszystkich Polaków znajdujących się na terytorium Związku Sowieckiego, pragnących opuścić jego granice. Pomimo, że w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych odbywała się repatriacja indywidualna w bardzo niewielkim zakresie, a w latach 1958-1959 przeprowadzono kolejną

⁶⁶ AMSZ, z. 6, t. 516, k. 14-15: Notatka sporządzona przez J. Zambrowicza dla dyrektora Departamentu Prasy MSZ W. Grosza, 1 września 1947.

⁶⁷ AMSZ, z. 6, t. 521, k. 74-75: Notatka M. Naszkowskiego z rozmowy z wiceministrem spraw zagranicznych ZSRR W. Zorinem, 29 grudnia 1947: *Rocznik Statystyczny GUS 1948*, Warszawa 1948, s. 28.

⁶⁸ *Rocznik Statystyczny GUS 1948*, s. 28.

⁶⁹ Po raz pierwszy akcja przekazywania repatriantów została wstrzymana na skutek odwołania przedstawicieli sowieckich organów repatriacji z punktu przesyłkowego w Brześciu pod koniec listopada 1947 r. AMSZ, z. 6, t. 521, k. 65-72: Notatka z rozmowy A. Juszkiewicz z Kierownikiem IV Wydziału Europejskiego MSZ ZSRR A. Aleksandrowem, 25 listopada 1947.

⁷⁰ Władze sowieckie wśród jeńców wojennych, górników narodowości polskiej, byłych obywateli niemieckich przeprowadziły ankietę, która rzekomo wykazała, że prawie wszyscy z podanej listy nie przyznawali się do narodowości polskiej. W związku z tym władze ZSRR postanowiły wstrzymać repatriację tej grupy osób do Polski i podjęły decyzję o wystaniu jej w odpowiednim czasie do Niemiec. Ambasada polska w Moskwie wystąpiła, działając na podstawie instrukcji MSZ, wobec władz sowieckich z propozycją ponownego rozpatrywania tej kwestii. Do końca 1948 r. problem repatriacji tej grupy osób nie został rozstrzygnięty. AMSZ, z. 6, t. 554, k. 51-52: Notatka J. Zambrowicza z rozmowy z A. Aleksandrowem, 26 sierpnia 1948.

⁷¹ *Rocznik statystyczny GUS 1949*, Warszawa 1949, s. 26.

⁷² W latach 1944-1948 przybyło do Polski z terytorium ZSRR 1 503 263 osoby, w tym przesiedlono: z Ukrainy — 787 674, Białorusi — 274 163, Litwy — 178 013, a repatriowało się z ZSRR 263 413 osób. *Rocznik Statystyczny GUS 1949*, s. 26; J. Czerniakiewicz, op. cit., s. 53-54.

zorganizowaną repatriację na podstawie polsko-sowieckiej umowy z 25 marca 1957, to proces powrotu do kraju nie objął wszystkich Polaków w ZSRR. Było to spowodowane faktem, że wszystkie umowy przesiedleniowe i repatriacyjne zawarte przez Polskę z ZSRR posiadały taki zasięg i były realizowane w takim stopniu, jak tego sobie życzyła strona sowiecka. Zakres działań władz polskich, zmierzających do zmiany takiego stanu rzeczy był ograniczony, a ich skuteczność jeszcze mniejsza.

Legions regiments and the independent Military Police of the 1st Legions regiment. The activity of the Military Police was often reproached for its too frequent death sentence employments. The conducted quest together with the archival material do not support this criticism.

A. Landau-Czajka — The concepts of solving the „Jewish problem” in the programs of the Polish political parties 1933-1939

The Author constates an ambivalent treatment of the Jewish minority in the programs of the Polish political parties. The declarations of the leftist parties demonstratively ignored the existence of the „Jewish problem”, whereas the programs of the right political groups paid attention to it. It is striking that all the rightist parties — conservative and nationalist ones — had practically the same program. It was the concept of a radical reduction of the number of Jews in Poland by making them emigrate. The Author explains the date 1933 by sharpening, in the first half of the nineteen thirties, an anti-Jewish rethorics, connected with the social problems of the Great Crisis.

H. Bartoszewicz — The Polish-Soviet Repatriation Act of 6th July 1945

The article refers to the displacement of Poles from the eastern part of the Polish state, annexed after 17th September 1939 by the Soviet Union. The repatriation of Poles from the USSR was implemented according to the government act of 6th July 1945 and the earlier agreements. The Author, basing on documents of the Ministry of Foreign Affairs, the Archives of New Acts (Archiwum Akt Nowych) in Warsaw and the private archives belonging to the ex-Prime Minister Edward Osóbka-Morawski, presents the Polish-Soviet negotiations concerning the repatriation of Poles and the course of this action in 1945-1956. An agreement regulating the principles and conditions of the repatriation was imperfect and obliged the Polish side to renegotiate some of the unfavourable articles. The Soviet side interpreted the act in accordance with its interests, making it difficult for a big number of Poles to enter their country. In effect those people live at present in many regions of the former USSR.

MATERIALS

J. Kozłowski — Reorganisation of the Military Police in the Kingdom of Poland (1861-1864)

The Author presents the role and significance of the Russian Military Police in the system of power in the Kingdom of Poland, just before and immediately after the 1863 uprising. J. Kozłowski describes in detail the process of the Military Police Corps reform and its transformation into the basic state administrative body in the Kingdom of Poland after 1864. In the article the numerous sources coming from Moscow archives were utilized.

MISCELLANEA

K. Marchlewicz — Charles Dickens in The Literary Association of Poland's Friends in London

The Author presents connections between the eminent English writer Charles Dickens and The Literary Association of Poland's Friends in 1843-1848. This connection was short and of small significance, but the Author finds the fact of its existance worth emphasizing. The article is based on numerous scientific descriptions and annual accounts of The Literary Association of Poland's Friends in the years: 1844-1848.